

वेदान्तस्यमन्तकः ।

श्रीश्रीश्यामसुन्दर सेवाधिकारिणा

श्रीमद् बलदेव विद्याभूषणेन

विरचितः ।

शान्तिपुर निवासिना

श्रीकालिदास नाथेन संस्कृतः

प्रकाशितश्च ।

श्रीश्रीचेतन्याब्दः ४०० ।

CALCUTTA

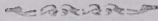
PRINTED BY D. P. MISRA, AT THE

'UCHITA-VAKTA' PRESS.

65. CROSS STREET.

1886.

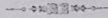
वेदान्तस्यमन्त्रकः ।

श्रीश्रीश्याममुन्दर सेवाधिकारिणा

श्रीमद् बलदेव विद्याभूषणेन

विरचितः ।

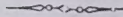

शान्तिपुर निवासिना

श्रीकालिदास नाथेन संस्कृतः

प्रकाशितश्च ।

श्रीश्रीचेतन्याब्दः ४०० ।

कलिकाता राजधान्यां

वडवाजारान्तर्गत सूतापटीस्थ ६५ संख्यक भवने

“उचितवक्ता” नाम यन्त्रालये डी० पी० मिश्रेण

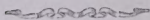
मुद्रितः ।

संवत् १९४२ ।

C. G. P.

वेदान्तसमन्तकः ।

सनातनं रूपमिहोपदर्शयन्नानन्द सिन्धुं परितः प्रव-
र्धयन् । अन्तस्तमस्तोमहरः स राजतां, चैतन्यरूपो
विधुरद्भुतोदयः ॥ १ ॥

प्रमाणैर्विना प्रमेयसिद्धिर्नैत्यतस्तानि तावन्निरू-
प्यन्ते ;—तत्र प्रत्यक्षमेकचार्वाकः, अनुमानञ्च वैशेषिकः,
शब्दञ्च कपिल पतञ्जली, उपमानञ्च गौतमः, अर्थापत्त्य-
नुपलब्धी च मीमांसकः, ऐतिह्यसम्भवौ च पौराणिकः,
इति तत्तन्नीर्णयेषु पश्यामः । तदित्यं प्रत्यक्षानुमान-
शब्दोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिसम्भवेति ह्यान्यष्टौ प्रमाणानि
भवन्ति ॥ तेष्वथ, सन्निकृष्टमिन्द्रियं प्रत्यक्षं घटमहं
चक्षुषा पश्यामीत्यादौ, अनुमितिकरणं मनुमानं, गिरि-
र्वह्निमान् धूमात् इत्यादौ अग्न्यादि ज्ञानमनुमितिः
तत्करणं धूमादिज्ञानं, आप्तवाक्यं शब्दः, यथा नदीतीरे
पञ्चवक्त्राः सन्ति, यथा चाग्निष्टोमेन स्वर्गं कामोयजेते-
त्यादि, उपमिति करणमुपमानं गोसदृशोगवय इत्यादौ,
संज्ञा संज्ञि सम्बन्धज्ञानमुपमितिः तत्करणं सादृश्यज्ञानं,
अनुपपद्यमानार्थं दर्शनेनोपपादकार्थान्तरं कल्पनमर्था-

पत्तिः, पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यादौ इह दिवाऽ-
 भुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नं सत्रस्य नक्तं भोजित्वं गम-
 यति, घटाद्यनुपलब्ध्या घटाद्यभावो निश्चितः अनुपलब्धी-
 स्तूपलब्धेरभाव इत्यभावेन प्रमाणेन घटाद्यभावो गृह्यते ।
 शतेदशकं सम्भवतीति बुद्धौ सम्भावनं सम्भवः, अज्ञात-
 वक्तृकतागतपारम्पर्यं प्रसिद्धमैतिह्यं, यथेह वदेयत्तो
 निवसतीत्यादौ, अङ्गुल्युत्तोलनतो घटदशकादि ज्ञानकरी
 चेष्टापि कैश्चिन्मानमिष्यते, एवमप्रमाणवादिनो विविधाः,
 तेषु प्रत्यक्षमात्रवादिना चार्वाकेना प्रतिपन्नः सन्दिग्धो
 विपर्यस्तो वा पुमान्नाशक्यो व्युत्पादयितुं न चार्वाग्दृशा-
 प्रत्यक्षेण पुरुषान्तरवर्तिनोऽज्ञान सन्देह विपर्ययाः
 शक्याः प्रतिपत्तुं न चानवधृतपरगतान्नानादिर्वक्तुं प्रवृत्तो
 ग्राह्यवाक्प्रेक्षावतां तस्मादनिच्छतापितेनानुमानमुपादेय
 मेव, अतः स परिहस्यते, “चार्वाक तव चार्वाङ्गीं जारतो
 वीक्ष्य गर्भिणीं । प्रत्यक्षमात्र विश्वासघनश्चासं किमुज्झ-
 सीति” ॥ तेन च परगतान्नानादीनभीप्रायभेदाहाक्यभे-
 दाक्षिज्जादनुमाय तदज्ञानादिपरिहारे प्रवृत्तोग्राह्यवाक्-
 स्यादिति, यत्तु शब्दोपमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते
 अनुमाने गतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतमित्याहु स्तन्नन्दः,
 अहचेष्टादावनुमाना प्रवृत्तेः विशेषन्तूपरिवदिष्यामः, तदेव
 प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानीति वृद्धाः, उपमानादीना-
 मेष्वन्तर्भावात् पृथक्प्रमाणता नेत्याहुः तर्थाहि, उपमानं

खलु यथागौस्तथागवय इति वाक्यं तज्जनिता च धीरा-
 गम एव गवय शब्दो गो सदृश स्याभिधायीति यः प्रत्ययः
 सोऽप्यनुमानमेव यः शब्दोवृद्धैर्यत्रार्थे प्रयुज्यते सोऽसति
 इत्यन्तरे तस्याभिधायी यथा गोशब्दोगोत्वस्य । प्रयुज्यते
 च गोसदृशो गवयशब्द इति तस्यैव योभिधातीति ज्ञान-
 मनुमानमेव ॥ यत्तु चक्षुः सन्निकृष्टस्य गवयस्य गो सा-
 दृश्य ज्ञानं तत् प्रत्यक्षमेवेति नोपमानं पृथक्वाच्यं यत्तु
 दिवा भुञ्जानि पीनत्वं नक्तं भुक्तिं विनानोपपद्यते अतः
 पीनत्वान्यथानुपपत्तिः प्रसूतार्थापत्तिरेव रात्रिभोजने
 प्रमाणमिति तत्र । तस्यानुमानेऽन्तर्भावात् अयं रात्रौ
 भुंक्ते दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात् यस्तु रात्रौ न
 भुंक्ते न स दिवाभुञ्जानत्वे सति पीनः यथा दिवारात्रौ-
 चाभुञ्जानोऽपीनः नचायं तथा तस्मात्तथेति केवलव्यति-
 रेकानुमानगम्यमेतत् । अनुपलब्धिश्च न पृथक्प्रमाणं घटा-
 द्यभावस्य चाक्षुषत्वात् अभावं प्रकाशयदिन्द्रियं स्वयं बद्ध-
 भाव विशेषणं मुखेनेति नाप्रसङ्गः । सन्भवस्तु शतेदशकाद्य-
 वगमः स चानुमानमेव शतत्वं हि दशकाद्य विना भूतं
 शते दशकादि सत्त्वमवगमयतीति । ऐतिह्यन्वनिर्दिष्ट-
 वक्तृकत्वेन सांशयिकत्वान्नप्रमाणं, आप्तवक्तृकत्वे निश्चि-
 ते तु तस्यागमान्तर्भाव एवेति त्रीण्येवप्रमाणानि ।

प्रत्यक्षज्ञानानुमानश्च शास्त्रश्च विविधागमम् ।

वयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सतेति ॥

तत्र प्रत्यक्षं स्थूलमेव सन्निकृष्टं गृह्णाति नातिदूरं नचा-
 तिसमीपं यथा खमुत्पतन्तं पक्षिणं, यथा च नेत्रस्य मच्चनं,
 मनस्यनवस्थिते स्थूलमपि तन्नगृह्णाति, यदुक्तं मे मनोऽ-
 न्यत्रगतं मया न दृष्टमित्यादि, अभिभूतमनुद्भूतञ्च संपृक्त-
 मतिसूक्ष्मञ्च तन्नगृह्णाति, यथा रविकिरणाभिभूतं ग्रह-
 नक्षत्रमण्डलं, यथा क्षीरेदधिभावं, यथा च जलागये
 जलदविमुक्तान् जलविन्दून्, यथा प्रत्यक्षं सन्निकृष्टमपि
 परमाणुन् क्वचिद्व्यभिचरतिचैतत्, मायामूर्धाधलोके यन्न-
 दत्तस्यैवायं मूर्धेत्यादौ, यद्यप्यप्रत्यक्षेऽपि वस्तुनि लिङ्गा-
 दनुमानं प्रवर्त्तयितुमलं, तथापि तत् क्वचिद्व्यभिचर-
 दृष्टं वृष्ट्यातत्कालनिर्वापितवज्जी चिरमधिको दित्वरधूमे
 पर्वते । वज्जिमान् धूमादित्यादौ तदेवं मुख्ययो रनयो
 व्यभिचारित्वात्, तदन्यं पान्तु तदुपजीविनां सुसिद्धं तत् ।
 आप्तवाक्यलक्षणः शब्दस्तु कुत्रापि न व्यभिचरति, हिमालये
 हिमं, रत्नालये रत्नमित्यादि, रविकान्ताद्रविकरसंयोगे-
 वज्जिरुत्तिष्ठतीत्यादिः, स खलु तन्निरपेक्षस्तदुपम-
 दीतदविरोध्यस्तत् सचिवस्तदनुग्राही तदुपमसाधकत-
 मद्यदृष्टः, तथाहि दशमस्त्वमसीत्यादौ तन्निरपेक्षः स एव
 शब्दः श्रोत्रं प्रविशन्नेव दशमोऽहमस्मीति प्रमायास्तिर-
 स्कारिणं मोहं विनिवर्त्तयतीति तत्त्वं स्पष्टं, सर्पदंष्ट्रे
 त्वयि विषं नास्तीति मन्त्र इत्यादौ, वज्जि तप्तमन्नं वज्जि-
 तापेन साय्यतीत्यादौ, च तदुपमदर्शकत्वं ; सोवर्णश्चसितं

क्षिप्तमित्यादौ एकभेदोपधं त्रिदोषघ्नमित्यादौ च स्व-
प्रतिपादिते ताभ्यामविरोधत्वञ्च, अग्निर्हिंसस्य भेषजमि-
त्यादौ, हीरकगुणविशेषमदृष्टवद्भिः पार्थिवत्वेन सर्वं पापा-
णादिद्रव्यं लोहच्छेद्यमित्यनुमातुं शक्यं न तु श्रुततादृश
गुणकं हीरकं तच्छेद्यमित्यादौ च यथाशक्तिताभ्यां साचि-
व्यकरणं दृष्टचर मायामूर्ध्वः पुंसोभ्रान्त्याप्यविश्वस्ते स
एवायमित्याकाशवाण्यादौ लोहच्छेद्यं पापाणादौ, अरे-
शीतार्त्ताः पात्यामास्मिन् वह्निं सम्भावयत दृष्टमस्मा-
भिरत्रासौ वृद्धाधुने व निर्वाणः किंत्वस्मिन् धूमोद्गारिणि
गिरौसोस्तीति तेनेव ते बहमूले प्रतीते तच्छब्दगम्ये
साधकतमत्वञ्च, ग्रहाणां राशि सञ्चारे सूर्योपरागादौच
तदेवं सवेतः श्रैष्ठ्यशब्दस्यस्थिते तत्त्वनिर्णायकस्तु श्रुति
लक्षण एव न त्वार्थलक्षणोऽपि “नावेदविन्मनुतेतं ब्रह्मन्त-
मौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिभ्यः” ऋषीणांमिथो
विवाद दर्शनेन तदाख्यानान्तविर्णायकत्वा सम्भवात्, नित्यः
श्रुतिशब्दः वाचाविरूप नित्येति श्रवणात् “अनादि-
निधनानित्यावागुत्सृष्टास्त्रयंभुवा । आदौ वेदमयी विद्या-
यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।” इत्यादि स्मरणाच्च भ्रमादि
दोषविशिष्ट जीवकर्तृकत्व विरहान् निर्दोषं च स एव
भवति ॥

इतिवेदान्तस्यमन्तके प्रमाणनिर्णयः

प्रथमः किरणः ॥ १ ॥

अथ प्रमेयाणि निर्णयन्ते ।

तानि च पञ्चधा ; ईश्वरजीव प्रकृतिकालकर्मभेदात्
तत्र विभुः विज्ञानानन्दः सार्वज्ञादि गुणवान् पुरुषोत्तम
ईश्वरः “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म,” सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
यः सर्वज्ञः सर्ववित् सत्यकाम सत्यसङ्कल्पः स
उत्तमः पुरुष” इत्यादि अवणात्, स च सर्वेषां स्वामीज-
निविनाशशून्यः । तमीश्वराणां परमं महेश्वरं, तं देवतानां
परमञ्च दैवतं । पतिं पतीनां परमं परस्तादिदामदेवं भुव-
नेशमीशमिति ॥ स कारणानां कारणार्थपाधिपो, नचास्य
कश्चिज्जनिता न चाधिप । इति च अवणात् ; तस्यैवंभूतस्य
कश्चित् जन्मत्व हीनस्वरूपस्वभावस्याविर्भावमात्रं बोध्यम् ।
अजायमानो बहुधा विजायते इति श्रुतेः । अजोऽपि सन्न-
व्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय
सम्भवाभ्यात्ममाययेति ॥ स्मृतेऽयम् । अतएव इहास्य विज्ञानान्
मुक्तिरित्युक्तं । “जन्मकर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्ता देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुनेति” ॥ ननु ब्रह्मरुद्राद-
योऽपि लोकेश्वराः कथ्यन्ते सत्यं भवन्तु ते ईश्वराः सामर्थ्ययो-
गात् पारमैश्वर्येण हरेरेव तमीश्वराणामित्यादि श्रुतेः ।
ततश्च राजसेवकेष्वपि राज वत्तेधीश्वरत्वन्तद्गुणांशयो-
गात्तात्कं सिध्यति । ब्रह्मादयो हि हरेरुत्पन्नाः श्रूयन्ते
श्रीनारायणोपनिषदि अथपुरुषो ह वै नारायणो अहं

कामयत प्रजाः सृजेत्यारभ्य नारायणाद् ब्रह्मा जायते,
 नारायणाद्बुद्धो जायते, नारायणात् प्रजापतिः प्रजायते,
 नारायणादिन्द्रो जायते, नारायणादष्टौ वसवो जायन्ते
 नारायणादेकादशरुद्रा जायन्ते, नारायणाद् द्वादशादित्यः
 इत्यादिना । महोपनिषदि च एकोः ह वै नारायण आसीन्
 न ब्रह्मा न ईशान इत्यारभ्य तस्य ध्यानान्तस्थस्य लला-
 टात्त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत विभ्रच्छ्रियं सत्यं
 ब्रह्मचर्यं तपो वैराग्यमित्यादि तत्र ब्रह्माचतुर्मुखो जातः
 इत्यादि च श्रूयते नारायणशब्दः खलु श्रीपतेरिवसंज्ञा
 पूर्वपदात्संज्ञायामग इति तस्यामेव णत्वविधानात् । श्री-
 विष्णुपुराणे च “यस्य प्रसादादहमच्युतस्य, भूतः प्रजासृष्टि-
 करोऽन्तकारी । क्रोधाच्चरुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये
 पुरुषः परस्तादित्यादि ।” मोक्षधर्मे च, प्रजापतिश्च रुद्रां
 चाप्यहमेव सृजामिवै । तौ हि मां न विजानितो मममाया
 विमोहिताविति ॥ छन्दोगालु रुद्रं विधिपुत्रं पठन्ति ।
 विरूपाचायधात्रंशाय विश्वदेवाय सहस्राचाय ब्रह्मणः
 पुत्राय जेष्ठाया मोघाय कर्माधिपतये इति । शतपथे चाष्ट-
 भूतं ब्राह्मणं संबत्सरात् कुमारोऽजायत कुमारो रोदित्,
 तं प्रजापतिरब्रवीत्, कुमार ! किं रोदिषि ? यच्च ममतपसो
 जातोसीति सोऽब्रवीत् । अनपहतपाप्माहमस्मि हन्त
 नामानि मे देहीत्यादिना । श्रीवाराहे च “नारायणः परो
 देवस्तस्माज्जातयतुर्मुखः । तस्माद्बुद्धो भवद्देवः स च सर्व-

ज्ञताज्ञत इति ॥ तदिदञ्च कल्पभेदात् संगमनीयं । ननु
 महेशादि समाख्यया रुद्रपारतम्यं मन्तव्यं मैवं तस्या-
 महेंद्रादि समाख्यावद्भेदफल्यात् इन्द्रसमाख्यैव शक्य-
 तत्साधयेत् । इति परमेश्वर्ये इति धात्वर्थपाठात् ।
 किं पुनर्महत्वं विशेषितासौ तस्यानीश्वरत्वं सर्वाभ्युपगतं
 ऐश्वर्यञ्च कर्मायत्वं शतमुखसमाख्ययावगम्यते । एवं
 महादेवसमाख्यापि देवराज समाख्यावद्बोद्ध्या तथा
 च प्रबल प्रमाण बाधात् सा साच निष्कलैव महा-
 वत्तं समाख्यावद्भवेत् । विधिरुद्रयोर्यज्ञ पुरुषाराध-
 नालोकाधिकारित्वं भारतेस्मर्यते । युगकीटि सह-
 स्त्राणि विष्णुमाराध्यपद्मभूः । पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्त-
 वानिति श्रुत्युक्तं इति । मयासृष्टः पुराव्रह्मासृद्यज्ञ मयजत्-
 स्वयम् । ततस्तस्य वरान् प्रीतो ददावहमनुत्तमान् ॥ मत्-
 पुत्रत्वञ्च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव चेति । युधिष्ठिर
 शोकापनोदने च ॥ विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महा-
 क्रतौ । जुहाव सर्वभूतानि स्वयमात्मानमात्मनेति । महा-
 देवः सर्वमेधे महात्माहुत्वात्मानं देवदेवो बभूव । वि-
 श्वात्मोकान् व्याष्टभ्य कीर्त्याविराजतेद्युतिमान् क्षत्ति-
 वासा इति । पशुपतित्वञ्च रुद्रस्य वरायत्तं श्रुतिराह ।
 सोऽब्रवीद्वरं वृणीष्व । अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति
 तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिरिति । वेदापहारापद्रवा
 च विधेर्हंरि कर्तृकैवेति पादोपपत्तिः । विधिवधपापा

नरसखेन नारायणेन सहयुद्धमानस्तेन संजिहीर्षितौ
 ब्रह्मणाप्रबोधितः प्रपत्त्या तेन संरजितः स्मर्यते भारतं,
 प्रसादयामास भवो देवं नारायणं प्रभुं । शरणञ्च जग-
 माद्यं वरेण्यं वरदं हरमित्यादिना, कालकूटान्निस्तारय
 तत् कीर्त्तनादिति स्मर्यते । अच्युतानन्दगोविन्द मन्त्रमा-
 नुष्टभं परम् । ओं नमः संपुटीकृत्य जपन् विप्रधरो हर
 इति ॥ सर्वेश्वरादन्ये तु सर्वे ब्रह्मादयः प्रलये विनश्य-
 न्तीति मन्तव्यं । एको ह वै नारायण आसीदित्यादि श्रव-
 णात् । ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके चराचरे । आभूत
 संग्रहे प्राप्ते प्रलीने प्रकृता महान्, एकस्तिष्ठति सर्वाका-
 स तु नारायणः प्रभुरिति भारतात् ।

ब्रह्मागम्भस्तथैवार्कबन्द्रमाद्य गतक्रतुः ।

एवमाद्यास्तथैवान्ये युक्तावेषाव तेजसा ॥

जगत् कार्यावसाने तु त्रियुज्यन्ते च तेजसा ।

वितेजसश्च ते सर्वे पश्यत्वमुभयान्तिवै ॥

इति विष्णुधर्मात् ।

प्रकृतिर्माययाख्याता व्यक्ताव्यक्त स्वरूपिणी ।

पुरुषश्चाप्य भावे तौ लीये ते परमात्मनि ॥

परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषः परः ।

स विष्णुनामाविदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥

इति तैत्तिरीयाय ।

नष्टे लोके विपराकावसाने महाभूतेश्वादि भूतंगीषु

अथैवमिति ज्ञातव्येति वाच्यं । अथैवमिति शेषसंज्ञा ॥
इति श्रीभागवताच्च ।

तथाच हरिः शैतुकीत्यत्वादिति निर्दिष्टादीनामसीत्यत्र
निर्दिष्टं सिद्धं । अतएव तद्वक्तृत्वेन शोध्यते ।

अथापि यत्पादनात्पादयते जगद्विराजोऽप्युत्तामं पादः ।
अथ पुनात्यन्ततमो सुकुन्दात् की नामन्तां भगवत्पादार्थः ॥
इति ।

यच्छीच निःशत सरित्पवरोदकेन, तीर्थेन मूर्धाधिक-
तेन शिवः शिवोभूत् इति च श्रीभागवतात् । एकः
प्रसारयेत्यादावन्वः प्रचालयेत्, दा । परम् शिरसाधत्ते
तेषु काऽभ्यधिकोवर्तेत । पुराणान्तराच्च ।

ब्रह्मादयः सुराः सर्वे विष्णुमाराध्यते पुराः ।

स्वं स्वं पद्मनु प्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः ॥

इति नारसिंहाच्च ।

ते देवाः ऋषयश्चैव नानातनु समाश्रिताः ।

भक्तासंपूजयन्त्येवं गतिज्ञेयां ददाति म ॥

इति नारायणीयाच्च ।

यत्त, भवान्न पतितं तीर्थं पवित्रमिति पश्य श्रुति ।
शिवोऽस्यर्गाद् गङ्गांश्वसः पावित्र्यं मन्यन्ते तन्मन्दं उक्त-
वाक्येभ्यः तेन शिरसाधृतत्वात् पवित्रमिति विज्ञाय-
पश्य श्रुति तदर्थीच । हरस्य गात्रं संस्पर्शात् पवित्रत्व-
मुपागतेत्यत्रापि तस्य पावित्र्यं शुद्धिप्रदत्वं प्राप्तेत्यर्थः

यत्तु, सात्त्वलाभाय हरिकटाराधनं, पार्यद्विजयाय तत्-
 स्ववनञ्च भारतेस्मर्यते । तत्तु, नारदाद्वाराधनवञ्जीला-
 रूपमेव बोध्यम् । यत्तु, द्रोणपर्वान्ते शतरुद्रीयार्थं रुद्रं
 व्याचक्षाणो व्यासस्तस्य परमकारणत्वं ग्राह्यं तत्स्वतन्त्र-
 न्तर्यामि परतयाज्ञेयं, परब्रह्मद्वयाभावात्, तद्वयस्यानिष्ट-
 त्वाच्च । तदित्यं हरिः पारतस्ये मिद्वे केपु चित्पुराणेषु
 विध्यादीनां पारतस्ये निगम्य न भ्रमितव्यं । तेषां राजस-
 तामसत्वेन हेयत्वात्, यदुक्तं मातस्ये

संकीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकास्तथा ।

कल्पाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता ब्रह्मणो दिवसाहिताः ॥

यस्मिन् कल्पे तु यत्प्रीतं पुराणं ब्रह्मणापुरा ।

तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्तत्कल्पे विधीयते ॥

अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥

संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते ।

सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरिः ॥

तेष्वेवयोग संसिद्धागमिष्यन्ति पराङ्गतिमिति ।

कोर्भेव ।

असंख्यातास्तथाकल्पा ब्रह्मविष्णु शिवस्यकाः ।

अधिताहि पुराणेषु अग्निभिः कालाचिन्तकैः ।

सात्त्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरिः ॥

राजसेषु शिवस्याक्तं राजसेषु प्रजापते रिति ।

वेदान्तसिद्धितीर्थां हेयत्वं मनुराह

“या वेदभाषाः श्रुतयो याश्च काश्च कुट्टयः ।

जगतां निष्कन्ताः प्रत्येतसोऽविद्याश्च ताः श्रुता इति

तत्रैव सात्त्विकाजस्रश्च पुराणादीनां प्रमादजनकत्वा-
दुपादेयत्वकटुत्वं प्राक्तं विपर्ययिकरत्वादव हेयत्वं-
शुद्ध्यकमिति ज्ञेयं शेषितत्वं सूचितेति । तस्य ज्ञेयमित्यत्रः
शक्तयः शक्तिः ; पराख्या ज्ञेयज्ञान्या मायान्या चेति ।
“पराख्य शक्तिर्विविधैश्च श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
च प्रधानज्ञेयज्ञपतिगुणैश्च संसारबन्धव्यतिर्भाजहेतुरिति”
श्रुतेः ।

विष्णुशक्तिः परा प्राक्तान्ते च ज्ञान्या तथापरा ।

अविद्याकर्मसंज्ञान्या ततायाशक्तिरिष्यते ॥

इति श्रीविष्णुपुराणाच्च ।

स च पराख्यशक्तिमद्रूपेण जगन्निमित्तं, ज्ञेयज्ञादिग-
क्तिमद्रूपेण तु तदुपादानञ्च भवति, तद्वत्त्वात् स्वयमश्रुते-
त्यादि श्रवणात् । स च देहदेहिभद्रगुण्या हरिरात्म-
मूर्तिर्दीर्घः ।

सत्पुण्डरीकनयनं संप्राप्तं वेदताम्रम् ।

हिभुजं सौमसूत्राख्यं वनमालिनसीम्बरम् ॥

साक्षात्प्रकृतिपुरुषयोरयमात्मागोपालस्तमेकं गोविन्दं
सज्जितानन्दवियङ्गं । अर्धमावात्मको रामो ब्रह्मानन्देक-
वियङ्ग इति श्रुतेः । तस्य गुणाच्च, ज्ञानानन्दादर्शानन्ता-

सतीनातिरिच्यन्ते एकधैवानुद्भूतं नेह नानास्मिकि-
 नेत्यादि श्रवणात् । तथापि विशेषवन्तान्नेदव्यवहारो
 भवति विशेषश्च भेदप्रतिनिधिर्भेदाभावेऽपि तत्कार्यं
 प्रत्याययन् दृष्टः सत्तासतीभेदोभिन्नः कालः सर्वदाम्नी-
 त्यादी । तमन्तराविशेषणविशेषभावादिकं न सम्भ-
 वेत् न च सत्तासतीत्यादिधीर्भेदः सन् घट इत्यादि-
 वद्वाधात् न चारीपः सिंहोमाणवकां नेत्यादि-
 वत् सत्तासतीनेतिकदाप्यव्यवहारात् न च सत्तादे-
 सत्ताद्यन्तराभावेऽपि स्वभावादेव सतीत्यादिव्यवहारः
 तस्यैवेह तच्छब्दे नोक्तेः तस्मान्निर्भेदेऽपि हरी भेदप्रतिनिधिः
 सोभ्युपेयः यथादकं दुर्गेदृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्
 पुत्रकं पश्यंस्तान् वानुविधावतीति कठचुतेः अत्र हि ब्रह्म-
 धर्मानुक्तातद्भेदो निषिद्धः नहिभेदसदृशे तस्मिन् सति धर्म-
 धर्मिभावधर्मवत्त्वे भाषितुं युक्ते, न च धर्मानित्यनुवादः
 च्युतितान्येन तेषामप्राप्तेः निर्विशेषवादिनापि शोधितात् त्वं
 पदार्थाद्वाक्यार्थस्यैकस्य भेदो नाभिमतो भेदाभेदौ वा तथा
 सति तस्यमिथ्यात्वाद्यापत्तेः तत्र विशेषा न चेत् स्वप्रकाश-
 चिद्भानस्यैकस्याभानस्तद्भानस्य भेदस्वभाविरोधित्वेऽप्यैक-
 भानस्यतद्विरोधित्वेत्यादि भेदकार्यं तस्य कथं स्यात् ? त-
 स्मात् स न वस्तुभिन्नः स्वनिर्वाहकश्चेति नाजवस्था तस्य
 तादृक्त्वमर्थिर्वाहकप्रमाणमिदं बोध्यं स च परमात्मा
 हरिरन्तर्यामीत्यर्थः अहमात्मा शरीरकेशत्यादिवाक्याहमर्थः

यथासंज्ञा "अरणाज" श्री कृष्णायतनपुण्या प्रसादित्यादि त्रयी
परमेश्वरात्मिकायां भाव्यत्वात्प्रत्यक्षत्वं । एकादशं भवेत्तत्र
योगिनिमित्तं भीष्मादभिहितं स्मृतौ आचष्ट्या च युद्धाख्यान-
कथनत्वमुक्तं अतोन्तेष्विति वाक् युज्यते अतएव प्रपञ्च-
साधानिरासकता सुक्तप्राप्तता च तस्मै ता सावित्रये प्रप-
द्यन्ते साधारिताकारान्ति ते । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा वि-
शते तदनन्तरमित्यादी तस्माद्ब्रह्मर्षी परात्मा विशुद्धः स
एव कर्त्ता भोक्ता च बोध्यः स विश्वलङ्घिश्च लदात्मयोनि-
रूपदेवी विश्वकर्मा महात्मा सोऽनुते सर्वान् कामान् सह-
ब्रह्मणा विपाश्चितेति श्रुतेः ।

पञ्चं पुष्पं फलं तीर्थं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहतमग्रामि प्रयतात्मनः ॥ इति स्मृतेश्च ।

भक्त्या प्रयच्छतीत्युक्तेर्भक्ते चैव तत्त्वपूर्णव्यापिवुभुजोद्-
योभिमतः तत्त्वतादृशत्वञ्च स्वेच्छासयस्येति ब्रह्मोक्तेः स
च पुरुषोत्तमः क्वचिद्दिभुजः क्वचिच्चतुर्भुजः क्वचिदष्टभुजश्च
पण्यते तत्र दिभुजा यथाऽग्रवर्षसृष्टिं सत्पुण्डरीकनयनमित्यादि
प्रकृत्यामङ्गितः श्यामः पीतवाना जटाधरः ।

द्विभुजः कुण्डली रत्नमाली धीराधनुर्धर इति
तैत्तिरीयके च ।

दमस्तानुलयो दमपद्याद्वावुरुद्धौवाह आत्मेव पञ्च-
विंशक इति रहस्यान्नाये च पाणिभ्यां त्रियं संवहतीत्या-
दिना श्रीमात्वते च

नादावसाने गगर्गे देवीनन्तः सनातनः ।
 शान्तः सचित्स्वरूपस्तु भक्तानुग्रह काम्यया ॥
 श्रुतीपम्येन वपुषाश्चमूर्त्तीमूर्त्तीतांगतः ।
 विश्वसाध्याययन काव्या पूर्णव्युत्ततुल्यया ॥
 वरदाभयदेनव गङ्गचक्रादितेन च ।
 त्रैलोक्यधृतिदक्षेण युक्तपाणिद्वयेन स ॥ इति ।
 महर्षिणे च ।

रक्षातीक्ष्णस्य देवस्य विश्वदृष्टादिकल्पितः ।
 सप्तपादस्य तस्यैव त्रैलोक्यस्य संस्थितिः ॥
 वरदाभयहस्ती द्वावपवृत्ताभ्यः कर्मणो इति ॥

चतुर्भुजा यथा विश्वस्मेनसंहितायाम्
 यथाकृततनुर्देवा नित्याकृति धरो युवा ।
 नित्यादीनां जगद्धाता नित्यैर्मूर्त्तैश्च सेवितः ॥
 वडाक्षनिपुटेहृदि निमिसेनिर्गमद्रवैः ।
 चतुर्भुजा यथासंवाह्य श्रीरक्षीवाभिरन्वितः ॥
 विश्वेभ्यः पदेनित्यैर्भूषितो नित्यविग्रहः ।
 पञ्चायुजैः सैवमानः गङ्गचक्रधरो हरिः इति ॥

श्री दशमे च

तमदभुतं धातुकृतम्, जेष्ठं
 चतुर्भुजं गङ्गादाय, दायुः ।
 यथासंवाह्यः शङ्खगण्डिकाभिरुज्ज्वलः
 यथासंवाह्यः काव्यपुगीरुद्विज्ज्वलः ॥

प्रथमः प्रश्नः । अतुर्भोज्यं भक्ष्यम् । अतुर्भोज्यं भक्ष्यम् ।
अतुर्भोज्यं भक्ष्यम् । अतुर्भोज्यं भक्ष्यम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

सर्वान्द्रव्यानि विविक्तानि दत्तानि यथायथा ।

वर्गः पुनः आह नृत्तान् प्रथमान्.

एवमेव तादृकतया स प्रकाशनीक इति ॥

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

एव नामद्वयं प्रीतिः सुखं च तत्तुल्यं ।

परन्तु विभूजं शीतं तस्मादेतत्तयं यत्नेन च इति

पतार्तिरूपानि भगवति वेदश्रुतेष्वपि नान्यथा-
विधितानि विमान्ति तेषु श्रुतत्वाधियात् कृतं ननु कथं न
दिभुजस्य परत्वमुक्तं न तु वदन्त्यस्य नित्यं नैव जानामि
किमेतथादि वदन्तात् वत्, अन्त्ये परमस्यापि नित्यादित
वत्तु नान्यत् अपि पर दिभुजादिपक्षे गान्तादितमपरमिति
तत्तत्त्वविचारिताभिधानमेव ।

सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः ।

हालोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः कश्चित् ॥

परमानन्दसन्दीपा ज्ञानसाक्षात् सर्वतः ।

सर्वे सर्वगुणेः पूर्णाः सर्वदोषनिवर्जिताः ॥

इति महावराहोक्तव्याकोपात्

परन्तु दिग्भ्रममतिक्रमोक्तिः शिरोधास्यायिकडान्त-
कर्मोपनिषत्तु मेदन्निष्येव तेषु रुद्रिच्छांशित्वांशत्वादिकं शक्ति

अकिं तारतम्यस्यपेक्षमाहः यदुक्तं दृष्टैः शक्तेर्व्यक्तिसत्त्वा-
 व्यक्तितारतम्यस्य कारणमिति स च पुरुषोत्तमः शीयति
 बोध्यः श्रीयते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति यजः श्रुतेः कमलापतये
 नमः रमामानसहंसाय गोविन्दाय नमोनमः रमाधवाय-
 रामायेत्यथर्वण श्रुतिश्च पूर्वव शी रीं देवीलक्ष्मीसुमा-
 देवीति व्याख्यातारः ननुनेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि श्रव-
 णान्न ब्रह्मणिकश्चिन्नक्षरादिरूपोविशेषः शक्योमन्तुं किन्त्व-
 ग्रीकृतद्यायं विशुद्धसत्त्वमूर्त्तिकं तत्तादृज्येव लक्ष्म्या गिरा
 च युज्येतेति चेद्भ्रान्तमेतत् बह्वुपपत्तेव स्वरूपाभिन्नापराज्या
 शक्तिर्ब्रह्मणस्ति परास्येत्यादि श्रुतेः सैव तस्य लक्ष्मी गीर्देवी
 चेतिस्वीकार्यं । प्रोच्यते परमेशो यो यः शुद्धोप्युपचारतः ।
 प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनामिति श्रीवैष्ण-
 वात् अपरन्त्व चरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिणी । श्रीः परा-
 प्रकृतिः प्रीक्ता चेतना विष्णुसंश्रयेतिस्कान्दाच्च ।

सरस्वतीं नमस्यामि चेतनां हृदि संस्थिताम् ।

केशवस्य प्रियां देवीं शुक्लां क्षेमप्रदां नित्यामिति ॥

स्कान्देगीः स्तोत्राच्च ।

इत्यत्र पूर्वपक्षां निरस्तः । ननु नेह नानास्ति किञ्चनेति
 निर्विशेषत्वमुक्तं सैवं दृष्टं यदास्ति तत्राना न किन्तु स्वरू-
 पात्त्वय्येति, तत्रैव विशेषप्रत्ययात् श्रीयते लक्ष्मी-
 नित्यादेः प्राप्ताप्राप्ता लक्ष्म्या एव रूपान्तरं गीर्देवीति
 मन्तव्यं सान्द्रा राज्ञिः प्रजा श्रुतिर्मेवा श्रद्धा सरस्वतीति

कीदृशस्य तस्याः विशेषणात् । किञ्च ज्ञाद्विनी सन्धिनी
संविद्यल्लोका सर्वसंशये । ज्ञादतापकरोमित्रा त्वयि ना
गुणवर्जित इति । तत्रैव विवृत् परा कीर्त्तयते तव संवित्
प्रधानावृत्तिर्गोद्विधी । ज्ञादप्रधानात् लक्ष्मीः अनयाः पूर्वा
मुत्तरानुगुणैर्विध्या संविदः सुखानुधावन प्रसिद्धेः लक्ष्म्या-
भगवद्भेदादेव तद्वत्तस्याव्यामिश्र तत्रैव स्मर्यते नित्यैव
साजगत्याताविष्णोः श्रीरनपायिनी । यत्रासर्वगतो विष्णु-
स्तथैवेनं दिर्जीतमेति ॥ तत्राभेदे तु व्यामिश्रियसपमि-
हान्ता घटेत इत्यज्ञाया जीवकीटित्वं निरस्तं । सा लक्ष्मी
र्त्तिरिवदनन्तगुणा तत्रैवाक्ता न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान्
जिह्वापि वेधसः । प्रसीद् देवि पद्माक्षि सा स्वांल्ल्यानीः
कदाचनेति । ते च गुणा मुक्तिदाहृत्वहरिवशीकारित्वा-
टयः कतिचित्तत्रैव पठिताः ।

आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ।

कात्वत्वा त्वास्ते देवि सर्वयज्ञमयं वपुः ॥

अध्यासी देवदेवस्य योगिचित्त्यं गदाभृतः ।

त्वया देवि परित्वक्तं सकलं भुवनत्रयम् ॥

विनष्टप्रायमभवत् त्वयिदानीं समेधितम् ।

दाराः पुत्रा जयागारं सुहृदान्यधनादिकम् ॥

भवत्येतां तानां नित्यं त्वदीक्षणान् नृणाम् ।

शरीराणां च तानि निरपचजयः सुखम् ॥

देवित्वं च तानां पुत्रप्राप्तां न दुर्लभम् ।

सर्वेन सत्यशीलाभ्यां तथाशीलादिभिर्गुणैः ॥

तत्त्वान्ते तं वराः सदाः सत्यका ये त्वयामने ।

तत्त्वान्तेकीकृताः सदाः शीलादीरुचिनेर्गुणैः ॥

कुलेनैवैव गुण्यन्ते पुरुषानिर्गुणा अपि ।

सदाः सदाः स गुणो भवः स कुलीनः स बुद्धिमान् ॥

स शान्तः स च विद्वान्ते सत्यका देवि त्वोदितः ।

सदाः त्वेवमुक्तं मायास्ति शीलाद्याः सकला गुणाः ॥

एतान्तेकीकृताः सदाः तं विद्वान्ते ॥

इत्यादिना हरिभद्ररूपेण सर्वेन तद्वान्तेकीकृतं तम
नवातीति च तत्त्वोक्तं देवति देवदेवेन मान्यत्वे च
मान्यो । विद्वान्तेकीकृतं तं करोत्येवात्मनस्तन् मिति ॥
तेषु सर्वेषु लक्ष्मीरूपेषु वाधायाः भावं लक्ष्मीत्वे सत्यत्वं ।
सर्वेषु भगवद्रूपेषु लक्ष्म्यत्वं सत्यं भगवत्त्वमेव । पुरुष-
वैश्वदेवाभ्युपनिषाद् मोकुलास्ते मातुरजस्रत्वे इत्यपि
लक्ष्म्यत्वं पाप्मेन शब्दावली साधिकावैद्युक्ता यस्यां शंसे
लक्ष्मीदुर्गादिका शक्तिरित्यभिधानात् । निरस्तसाध्या
तिपादेन वापसा साध्यानि सदाणि संस्कृते सदाः । इति
ताम्रकं त्वोदितं । । इत्युक्तंमोक्षे च तत्त्वान्तेकीकृतं ।
देवि लक्ष्मीरूपी शोका साधिका परद्वयता । सर्वलक्ष्मीरूपी
को कर्ता । असाधिनोपरन्तुते । । एतन्तेकीकृताः पुरुष-
लक्ष्म्यत्वं सत्यत्वं लक्ष्मीमिति । अद्वयत्वं तत्त्वोदितं सत्य-
त्वं हरिः । विद्वान्ते च शीलाद्यवतात् ।

इति तद्विद्यात्मकमन्त्रके सर्वेन्द्रतत्त्व निर्णयः ।

द्वितीयः किरणः ।

अथ जीवो निरूप्यते

तद्वक्षणं चाणुचेतन्यसाहः शुतिश्च एषीणुरात्मा चेतसा-
वेदितव्या यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेगः ।

ब्रान्ताग्रगतभागस्य गतधा कल्पितस्य च ।

आयो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्प्यते ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेन्नानामेको ब्रह्मनां यो विद्-
धाति कामान् । तं पीठस्य ये तु यजन्ति विप्रास्तेषां
गन्तिः शाश्वती नेतरेषामिति श्रवणात् ।

एतेन भ्रान्तं ब्रह्मैवेको जीवस्तदन्ये सर्वे जीवादय-
स्तदविद्यया कल्पिताः स्वप्नद्वेव रथादय इत्येक जीववादे
निरस्तः । नित्यचेतनतया ब्रह्मनां जीवानां द्युतत्वात् ।
स च जीवो नित्यज्ञानगुणकः अविनाशी वा अरि अय-
मात्मा अनुक्तिचित्तधर्मोति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि-
तोषो विद्यत इति च द्युतिः । अणोरपि तस्य ज्ञानगुणेन
सर्वाद्विषु व्याप्तिः । गुणादानीकवदिति सूत्रात् यथा
प्रकाशव्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । चेत जीवो तथा

कृतस्त्वं प्रकाशयति भारतेति भगवद्वाक्याच्च अस्मदर्थ्य
जीवात्मा बोध्यो विलीनाहङ्कारायां सुषुतावहमिति तत्
स्वरूपविमर्शात् । तथा च श्रुतिः । सुखमहमस्मात् न
किञ्चिद्वेदिषमिति । देहादिविलक्षणञ्च पङ्क्ताववि-
कारशून्यञ्च सः । नात्मा वपुः पाञ्चिबभिमिन्द्रियाणि, देवा
ह्यनुवीयु जलं हुताशः । मनोऽनुमात्रं धिपणा च सत्
महं कृतिः खं जितिरश्रमास्यमिति । नात्मा जजान नम-
रित्यति वेधनेऽसौ न क्षीयते सवनं विद्याभिचारिणां
हि । सर्वत्र गच्छन् पश्यन् पलाय्यमानं प्राणो यथेन्द्रियबलेन
विकल्पितं सदिति चेकादशात् । परमात्मसंगञ्च सः । ममै-
वांगो जीवन्मोक्षं जीवभूतः सनातन इति भगवद्वाक्यात् ।
कर्त्ता भोक्ता च सः विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्मानि तनुतेऽपि
चेति सांश्रुते सर्वात् कामानिति च श्रवणात् । यत्
प्रकृतिः कर्त्री, भोक्ता तु जीव इत्याहुस्त्वन्दं कर्तृत्वभो-
क्तृत्वयोरेकनिष्ठत्वात् यदाह वनपर्वणि सोमकं यमः
नान्यः कर्तुः फलं वाञ्छन् पशुं के कटाचरेति ।

ननु कर्तृत्वं दुःखासम्बन्धात् न तत्र श्रुतेऽस्मा-
त्पक्षमिति चेत्सर्वमेतत् । तथा सति दूर्गादिष्वप्येताव-
त्प्रापणः श्रीशोभासादेरुक्तं यत्तत्तत्सर्वस्य जीवनाज न
च निर्निष्कृत्य त्वं शुद्धाकर्तृत्वं जीवन्मोक्षं बोधयेत् । अस्मिभक्ति
मिदियात्तु जीवात्मा न सत् न निर्निष्कृत्यत्वात् न
भारतगोविन्दं विवेकात् न च निर्निष्कारत्वात्तु तत्

तदाह । सत्तामात्रमवगच्छन्त्येकपि दृष्टान्तवताप-
त्तिरप्यत्र विकारस्य तदाप्रसङ्गात् । यथा जलोपाश्रय-
त्वात्पि आकाशे न कोऽपि विकारस्तथा सत्ताज्ञिया
पश्यत्वेन नात्मनीति दृष्टव्यं संप्रसादपि सुखज्ञानमाश्रित्य
रूपं कर्तृत्वमस्तीति पारमार्थिकं जीवस्य तत् तज्जगद-
यत्तं बोध्यम् । एष एव साधुक्त्वे कारयतीत्यादिश्रुतेः ।
परात्तु तच्छ्रुतिरिति सूत्राच्च । स च जीवो भगवद्भासो
सत्तव्यः दासभूतो हररेव नान्यस्यैव कदाचनेति पा-
द्यात् । ननु सर्वेषां जीवानां तदासत्त्वं स्वरूपसिद्धे निर्वि-
शेषे च सति उपदेशादेवैयर्थ्यमिति चेन्न तदभिव्यञ्ज-
कत्वेन तस्य सार्थक्यात् नहि सद्यतेन विना दप्ति सर्पिर्-
रणौ च बहिराविर्भवेत्, स च जीवो गुरुपसत्त्वा तद्वा-
मया हरिभक्त्या च पुरुषार्थीभवति ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथादेवे तथा गुरोः । तस्यैते
कथिता श्रुत्याः प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥

आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
क्षस्य संपत्स्ये इति । यथाभक्तिज्ञानयोगाद्वेतीति ।

तत्सुतं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति च श्रुतेः ॥

तस्मादगुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।

शास्त्रे परे च निष्णातं ब्रह्मण्यप्यगमाद्ययम् ॥

तत्र भागवतान् श्रुत्यान् शिञ्जेदगुरुर्भक्तिमदेवतः ।

असायवान्ब्रह्म्यायैगुण्ये दात्मात्मदो हरि रिति ॥ स्मृतेश्च

सः च भक्तिः शास्त्रज्ञानपूर्विकैवानुदेया मर्त्य-
 श्रीरिति विज्ञाय प्रज्ञां कर्तुमिच्छाच्छब्द इति व्यवहारः । ननु
 जीवा भूमावपि हरिभूषाभये एतत् साक्षात्प्राप्तं
 नदिनाः परस्मै पदं सदा पश्यन्ति सूर्य इति व्यवहारः ।
 इत्युक्तं तदनुभविनाम्नः सत्त्वात्तद्वत् सुखविभूतीनां साक्षात्
 चन्द्रिकात्वमसौ । तदित्यं विभूत्यात्मात्मादि मिश्रविभू-
 तमात्रं जगत् नित्यगुणयोगादीन्वर जीवयोगैः साक्षादिति
 सिद्धं ननु किमिदमप्युच्यते । ईशादक्तो जीव इति
 त्वं वा कुरुक्षेत्रे जगता देवने तथोक्तस्य श्री योगी-
 शोक्तमेतद्वैकीर्तिः । व्यवहारद्वयायां यत्रत्यस्य सर्वसाक्ष-
 यानुत्पत्तयेन जगत्सम्यग्दर्शितं सोऽनन्तमायास्त तयारभेद-
 व्यवहारः । ईदृश्याद्वयत्वादप्राप्ती निवृत्तिः, यदेवेह तदनु-
 भवद्वयं तदन्विता कृत्याः स सत्यमार्गानि य इह नानेव प-
 र्याप्तिः । यदा योगेन जगदन्तरं कुरुते तत्र तस्य भव भवता
 व्यादि युता येन जगत्पुरुष आसृज्यतां सृष्ट्वा सत्त्वायां सकल-
 जगत्परिवर्तयते, तयारम्भः प्रियत्वं व्यावृत्ततत्त्वत्वा-
 दित्युक्तमिति पूर्वव्याप्तम् । यथादत्तं शुद्धसत्त्वसामि-
 तादिवत् भवति । एवं जगैर्विज्ञानतः साक्षात् भवति
 योगिनिर्वाचनं परमं साक्षात्प्राप्ति इति । परव्याप्तं तयो-
 र्भेदं व्यवहारः । जगदप्राप्तिं न युक्ता भेदः साक्षात्, यदेक-
 कदाचित् तदवस्थायां साधयता । कर्मणि साधकावर्तं एक-
 कर्तव्यवर्तित्वेनादी । इत्यत्र प्रज्ञां वदन् प्रज्ञार्थेति इत्यादी

वाच्यतायास्तत्राभिधानात् । यदुक्तं श्रीभागवते । कान्ते
 कोऽन जाकोऽव्यभिधातुमीश इति । अन्यथा सर्वं वेदा यत्-
 पदं सामनन्तीति श्रुतिः । विदेष सर्वं रक्षसेव वेद्य इति स्मृ-
 तिरप्युक्तयेत् । तत्रैव वाक्ये यत इत्यप्राप्येति च विरुध्यत
 नत्त्वविद्यावच्छिन्नमविद्या प्रतिबिम्बितं वा ब्रह्मैव जीवः ।
 आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवत् । तद्यात्मको
 शून्यकस्या जलाधारश्चिमांशुमान् ॥ इत्यादिश्रुतेः ॥ त्वद्विज्ञाने-
 नापिद्याविनाशेन तद्वैतं सिद्धं घटाद्युपाधिनाशे सत्या-
 कागाद्यद्वैतवदिति वदन्ति तदसत् । जडयाऽविद्यायाश्च-
 तन्वराशेच्छेदायोगात् । नीरूपस्य विभोः प्रतिबिम्बायां-
 गाच्च । अन्यथा वायुदिगादेस्तदापत्तिः । आकाशस्य ज्योति-
 रंगस्य तु तत्तयापत्तयो भ्रम एवेति तत्त्ववदः श्रुतिस्त्वन-
 वादिनीत्याहुः । यत् तु वदन्त्यद्वितीये शब्देचेतस्ये तदज्ञाना-
 ज्योतिररादिधायाध्यासः । नभःस्वरूपापरिज्ञानात्तत्र
 यथा नाभिमाऽध्यस्यते । तज्ज्ञानेन तस्मिन्नध्यस्तस्य तस्य
 विनिवृत्ता तु शब्दस्तद्विविधित इति तदिदं रभसाधि-
 धानस्यैव अविषये तस्मिन्नध्यासा योगान् नभसो ज्ञानवि-
 षयत्वात्तत्र नाभिमाध्यासः सम्भवो । न च तद्वत् शब्दचेतस्य
 ज्ञानविषयो भवतां तस्याद्यत्किञ्चिदेतत् । किञ्च कीदृश
 ज्ञानं निमित्तकजिज्ञासे । ज्ञानचेतस्य ज्ञानिरूपं वा ।
 ज्ञानम् । तस्य निमित्तकं निमित्तकं तज्ज्ञानमित्येतत् ।
 नापि हितिरूपं तस्य सत्यत्वं ह तापत्तः सिद्धम् ।

निरूपयन्त्या निवर्तकता । सत्यस्य हि शून्या-
दिज्ञानस्या रजताद्यधस्तानिवर्तकता दृष्टा । य-
त्तदुक्तं फलवत्त्वज्ञातेऽर्थे शास्त्रतान्पर्यवर्तितात्वाद्ग-
मेदस्य तत्त्वज्ञानाच्चरः । वैफल्योऽज्ञानत्वाच्च भेदस्त-
द्भीचरो न स्यात् किं त्वनुद्यमान एव सः । अज्ञो वा
एष प्रातरुदेति आपः सायं प्रविशतीतिर्वादिति तन्मन्दं ।
पुत्रगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनास्तत्वमेति ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीगमन्यस्य महिमानमेति वातगो-
हृत्वादी तत्र फलश्रवणात् विरुद्धधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिक-
तया लोके तस्याज्ञातत्वाच्च । तेन धर्मा विभुत्वाण्यत्वादयः
शास्त्रकगमस्या भवन्ति । अभेदत्वफलस्तत्र फलानङ्गी-
कारादज्ञातञ्च नश्यद्वदसत्त्वादेव अभेदबोधिकाः श्रुत-
यन्तु तदायत्तवृत्तिकत्वतद्वाप्यत्वाभ्यां सङ्गनिता एव ।
किञ्च भेदो ब्रह्मेतरो ब्रह्मात्मको वा । नायः । अभेदहा-
नात् तदितरस्य मिथ्यात्वेन श्रुतीनामतत्वायेदकत्वापत्तेः ।
सत्यता च भेदस्य मिथो विरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतर-
विधिव्याप्तत्वात् न चान्यः ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया नित्य-
सिद्ध्या श्रुतीनां मिथ्यसाधनतापत्तेः ।

अपिच नाभेदस्योपदेशः मिथ्यति । उपदेष्टुरनि-
येयात् । तथा तदुपदेशा तत्त्वज्ञो न वा । आद्येऽद्वितीय
मात्मानं विज्ञानतस्तस्य नोपदेश्यभेददृष्टिरिति । न
त श्रव्योपदेशः सम्भवेत् । अन्येऽप्यज्ञत्वादेव नात्मज्ञा-

वीषदेष्टव्यम् । अत्राधिमताभेदस्यापि तस्य बाधि-
तानुवर्त्तिकरूपमिदं भेददर्शनं भरीचिकावारिवृत्तिवदन्ती-
नापदेशानुपपत्तिरिति चेन्नन्वेतत् । दृष्टान्तविरो-
धात् तदुक्तं हि बाधितानुवर्त्तमानापि बाध्यावरणे
प्रवर्त्तयेदेषमभेदज्ञानबाधिताभेदं दृष्टिरनुवर्त्तमानापि
विजातीयविषयत्वाविषयान्नापदेशे प्रवर्त्तयेदिति विषयान्ति-
दम्भनम् ।

यत् अहं चेतस्य अज्ञानेन कल्पितमिदं विशन्तज्ज्ञानेन
शान्तिं रक्षन्मुक्तवत् । निनाहेतुं सिद्धमेवेति वदन्ति
तद्वन्निरवधानमेव सोदाहृतत्वात् । तथाहि केदम-
ज्ञानं दृष्ट्वापि ज्ञाते वा न पश्यतः । स्वपकाशमन्तके
तस्मात्तन्मोहाभावात् तूरीयत्वदानात् । न द्वितीयः ।
कल्पनात् न च जीवभावसिद्धिः । अत्राज्ञानं सत्त्वं न ज्ञा-
नात् । अनिर्दिष्टप्रकृत्यात् । बाध्यस्याः । पततिदिरजान्
न च सदसद्विलक्षणत्वादसिद्धिः तादृशं प्रमाणाभावात् ।
अज्ञादीनां सत्त्वं स्वपकाशीनासत्त्वं अज्ञादीनामेव
हेतुकावस्थाप्राप्या सदसदात्मिनि प्रकारव्यवस्थयावयव-
कार्त्तव्यात् सदसद्विलक्षणसन्निवेशनीयज्ञाने बाधित-
मप्येव ततो ग्राह्यमिदं तत् । तस्मात् पराव्यवस्थितसत्त्वं
समवेता निरासत्त्वं अज्ञानाद्विग्राह्यता च तेषामप्यज्ञान-
सिद्धिमिदं अगत्यावधारणकमेव । सोऽज्ञानगतं यद् अज्ञा-
तज्ञानेन स तपोऽज्ञानं स तपस्तत् । इदं सर्वकथं ।

अत्रिह विविधत् कवि सौनीधी परिहः सत्यभुर्गोशातथती
ज्जाति जगद्वत् शाणतोद्यः समाभ्यः तदाव्यानं स्वयम-
कुर्वतेत्यादि अवणात् ।

तदेतदुक्तं नित्यं जगदभुनिदराखिलं ।

आदिर्भातिरोभाव जगत्ताश पितृव्यवत् ॥

इति वैष्णवात् ।

ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।

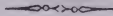
सत्याज्जातानि भूतानि सत्यम् तस्यं जगदिति ॥

सत्ताभारतात् ।

एकस्त्वाद्वितीयं ब्रह्मेत्यत्रापि तन्मीनविद्वद्वा-
दिव्यायेन तदपि जगत् सत्यं सिद्धं । असत्तादग्न
सर्वथाऽनुपपन्नः । सोऽकाशवत् इत्यादि अतिव्याकी-
रणात् । किञ्च क कथ्यायं असः शुद्धचेतसि जीवस्येति
चेत् । तस्याप्रत्यक्षत्वात् अश्वारीये आधिष्ठानमात्राकार-
सत्त्वं । न च शुद्धचेतस्यं अस्मिन् जगद्वयेण पश्यति ।
तस्य नित्यसिद्धस्वरूपज्ञानत्वात् । किञ्च सादृश्यावलम्बी
सोऽनुमीयते स्यात्तुः पमानिव्यादी । तथाच असविषया-
जगतादव्यक्त पारमार्थिकं सिद्धं । अस्मि हि शुक्ति-
रवतादव्यक्त पारमार्थिकं जगद्वयं तदित्यनुपपन्नमहातः ।
तस्मादाव्यक्तादव्यक्तद्वित्रित्वेन तस्यदायो जीवी भवतीति
सिद्धम् ।

इति वेदान्तस्यमन्त्रके जीवतत्त्वनिर्णयस्तृतीयः किरणः ।

अथ प्रकृतितत्त्वं निर्णयिते ।

सत्त्वादिगुणत्रयाश्रयो द्रव्यं प्रकृतिर्नि त्वाच सा ।

गौरनायन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ॥

सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुवा विभोरित्वादि च्युतेः ।

द्विगुणं तज्जगद्यानिरनादिप्रभवाप्ययम् ।

अचेतना पराशी च नित्या सततविक्रिया ।

त्रिगुणं कर्मिणां जैव' प्रकृते रूपमुच्यते ।

इति स्मरणाच्च । तत्र प्रकाशादिगुणः सत्त्वं । रागदुःखादि-
हेतु रजः । प्रसादान्नत्यादिहेतुस्तु तमः । एषां सायं
प्रलयः । एकदेहव्यसाय्ये कफवातपित्तसाय्ये सृत्थुरिव ।
अज्ञाद्विभावेन वैषम्ये तु महदादि सर्गो स्यात् प्रलये
स्वरूपः साम्यरूपः । पणिनामः सर्गेतु विरूपः स इति
सततविक्रियेत्युक्तं प्रकृतेरस्याः प्रथमपरिणामादिनाल्लभ्य
नध्यवसायहेतुः । स च त्रिविधः ।

सात्त्विको राजसश्च तामसश्च त्रिधा सत्त्वान् ।

तस्मिन् विकारत्रिगुणोऽङ्गहारः आत्मानं देशात्
आवर्तते इति श्रीशेषशान् । स च सात्त्विको
राजसश्चातामसश्चेति त्रिविधः । कसार्होऽङ्गारिकोऽङ्ग

मृतादिभिर्यथाविधीयते । अथमसत्त्वयोः । प्रवर्तक-
तया यद्वह्नीयात् । सात्त्विकादहङ्कारादिन्द्रियाणि-
डाक्षी देवता सन्धः । राजभावाहंन्द्रियाणि दण-
तामसास्तुतयावद्वाराकाशादीनि पञ्चति । एवमिवाक-
सेकादये ।

ततो विकुर्वतो जातो योऽहङ्कारो विमोहनः ।

वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्चेदहं चिद्वत् ।

तन्नात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिद्वयः ।

अशीतन्सात्त्विकाज्ज्ञं तामसादिन्द्रियाणि च ।

तैजसादेवता आसन्नेकादश च वैकृतादिति ।

तामसादर्थः पञ्चभूतलक्षणः । तैजसादिन्द्रियाणि
दश वैकृतादेकादश देवता आसन्मनश्चेत्यर्थः । तृतीये च ।

सहस्रत्वाद्विकुर्वाणाद्गवहीर्यचोदितात् ।

क्रियागतिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत ।

वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्च यतो भवः ।

मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां सहतामपि ।

इति मनसश्चेति चाह देवतानां चेति बोध्यं क्रमादिति च ।

अयमत्र निष्कर्षः । द्विविधं सूक्ष्मिन्द्रियं अन्तरिन्द्रियं बहि-
रिन्द्रियं चेति । तत्रान्तरिन्द्रियं मनः सात्त्विकाहङ्कारो-
पादानकं द्रव्यमद्वयविकल्पहेतुं ह्यग्निदेववृत्तिः । तदेव
कविद्रव्यवसायाभिमानविन्तारूपकार्यं भेदाहुद्वयहङ्कारचि-
तमसां धृते । इदं मनो विषयसंसर्गं ब्रह्महेतुः । तं

विद्यायात्म प्राचक्ष्ये तु भोक्तृहेतुश्च भवति ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥

अयुक्तं कामसङ्ख्यं शुद्धं कामविशुद्धितमिति श्रुतेः ।

तदित्यं स्मृत्यादिकरणमिन्द्रियं मनः सिद्धं । राजसादृशा-
रोपादानक दृश्यं बहिरिन्द्रियं । तत्र द्विविध आर्गन्ध्य-
कमिन्द्रियभेदात् । तत्राद्यं पञ्चविधं श्रोतृत्वकचक्षुरसनघ्राण-
भेदात् । तत्र शुद्धमात्रयादृकमिन्द्रियं श्रोत्रम् मनुष्यादीनां
शक्त्व्यवच्छिन्नपदेऽर्थात्त संपाणां तु चक्षुर्विति । अग्नि-
मात्रयादृकमिन्द्रियं त्वक् सर्वशरीरवृत्तिः भस्मकेयादा-
प्राणमात्रवारतव्यात् स्पर्शानुपलब्धिः । रूपमानयादृक-
मिन्द्रियं रसनं जिह्वायवृत्तिः । गन्धमात्रयादृकमिन्द्रिय-
ज्ञानं नासायवृत्तिः । स्वादादीनां पञ्चानामाकाशा-
दीनि पञ्च कौशाख्यायानि भवन्तीति । भौतिकत्वभेदा-
भूपर्यन्ते । एव मनःपाणवानां च क्रियात् पृथिव्यमे-
वाहिराख्यायतामलरसवत्त्वं । श्रुतिश्च । अक्षयं हि
सोमं जलं आपाज्यः प्राणज्जे जोमयी वागिति । जल-
सपि पञ्चविधं, वाक्प्राणपादपाशुपत्यभेदान् । तत्र
अपीकारणहेतुमिन्द्रियं वाक् इत्युक्त्यादिर्वातिः । यदुक्तं
च । पितृणां च भर्तृनाम्नः कण्ठः शिरस्तथा ।

वेदान्तस्यमन्तकस्य वागिहोद्रीयं तालं चिति विदुःसन्ति ।
मन्तकस्यैव तालावाक्यमन्तकः । जिह्वादिहेतुमिन्द्रियं स्वानि-
मनुष्यादीनामनुष्यादिवृत्तिः ज्ञानादीनां तु नासिका

वादिहतिः । अत्रात्रैतुरिन्द्रियं पादः, मनुष्यादीनाम-
दिहतिः । उरगाद्युत्तरादीनामुरः पक्षादिहतिः । मन्त्रा-
दित्यागतेतुरिन्द्रियं पायुक्तत्तद्वयवहतिः । आनन्द-
विशेषैतुरिन्द्रियद्वयः स च सेवनादिवर्त्तिरिति ।
सात्विकाहङ्कारादिन्द्रियाभिहावाहन्त्यादयश्चतुर्दश देवता
भवन्ति । तेषु चन्द्रचतुर्मुखशङ्खगच्छतेः क्रमात् प्रव-
र्त्तितानि मनोब्रह्माहङ्कारचित्तानि सङ्ख्याध्वजसायाभि-
मानचिन्ताः प्रवर्त्तयन्ति । दिग्वाताकेवरुणाग्निभिः
क्रमात् प्रवर्त्तितानि त्र्यम्बक्चक्षुररुनप्राणानि शब्द-
स्पर्शरूपरसमन्वान् प्रकाशयन्ति । अग्नीन्द्रोपेन्द्रमप्रजा-
पतिभिः, क्रमात् प्रवर्त्तिता वाक्प्राणिपादपाशूपस्था
वचनादानविहरणीत्सर्गानन्दाननुभावयन्तीति । ताम-
साहङ्कारात्, तन्मात्रास्त्वरीकृत्य प्रवृत्तान्प्रपद्यन्ते ।
तासमाहङ्कारभूतवर्गयोगान्तरालिकः परिणामस्तन्मात्र-
शब्दवाच्योऽविषेयगच्छेन च कथ्यते । यथा दृश्यदध्नीरान्त-
रालिकः कललपरिणामस्तथैव दृश्यः । भूतवर्गेण विगे-
यगच्छेनाक्तः । सूक्ष्मावस्था तन्मात्राणि सूक्ष्मावस्था तु भूता-
नीति । एतां भूतात्पलिप्रक्रियां बहुधा निरूपयन्ति । त-
न्मात्रा गतत्वादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशादायुरि-
न्द्र्यादि चतुर्विधव्यापानात्मा भूताङ्गतात्पलिरिति । तदाहुः
चित्तदासीन्द्रियादिभूतानुति, तन्मात्रद्वारात् पञ्चत-
न्मात्राणि तेषां भूतानाति गोपालयुतिश्च दृष्टा

मन्त्रोति । तस्य एव जरायुजाण्डजजलेद्वीर्द्धिजाति
 अर्जुनवाति शरीरानि वाक्चरानि च जीवन्तान् (पञ्चान्) ।
 तेषु मानुषजन्मादीनि जरायुजानि, पक्षिमज्जमादीनि
 अणुजानि, प्रकाशयकादीनि जेद्वानि, तद्वत्पञ्चादी
 भृङ्गिजातीति । इह दिक् पञ्चकृष्णं न कल्पते । मृगैरपि
 स्याद्वत्तादिना आकाशस्यैव प्राच्यादिकप्रतापिनः । दिक्
 अदिस्त्वन्तरिक्षादिसृष्टिवत् सिध्यति । प्राणा न पञ्चक तत्त्वं
 जरायुजान्तरापदस्य वायीरह तत्त्वेन सिद्धेः । स पञ्चविधः
 प्राणापानसमानादानव्यानभेदात् । भेदादोति पृथिव्य-
 त्वानि तत्त्वानि समष्टिस्तेष्वेकदेशोपादानेन क्रियमानानि
 कार्याणि तु व्यष्टिरुच्यते । अपरे तु व्यष्टौ प्रकृतयः पौष्टग-
 विकारा इति अन्यनुसारेण भूतादः गन्धतन्मात्रं तस्मा-
 द्वाकाशं सगन्धतन्मात्रं सौत्ययते, अगन्धतन्मात्रादायु रूप
 तन्मात्रं च, रूपतन्मात्रार्त्तं जा रसतन्मात्रञ्च, रसतन्मा-
 त्रादापो गन्धतन्मात्रञ्च मत्स्योत्पद्यते । गन्धतन्मात्राद्भूमि-
 रिति वर्णयन्ति । पञ्चाकायादिषु पदसु शब्दस्पर्शरूपरस-
 मन्वाः पञ्च गुणा यथोत्तरमेकैकाधिकानि न व्यज्यन्ते । तत्रा-
 काशं शब्द एकः, वायुः शब्द सगौ द्वौ, तेजसि रूपान्तास्त्रयः,
 अप्स रसान्ताश्चत्वारः, पृथिव्यां तु गन्धान्ताः पञ्चति । इह
 तन्मात्राणां विषयाणां समाननामत्वश्रवणादभेदो न
 यज्यः, पूर्वेषां भूतकारणत्वेन परेषां भूतधर्मत्वत्त भेदात् ।
 तदित्यं प्रकृतिमहदहद्वारेकादेश्चिद्यतन्मात्रपञ्चकभेदेन

चतुर्विंशतितत्त्वानि वर्णितानि, एषु प्रकृत्यादिविक
 भेदपञ्चकञ्च स्य कदेवसोपादानं । इन्द्रियाणि तु भूषणा
 पितरक्षाणीव तदाक्रम्य तिष्ठन्ति । पञ्चतन्मात्राण्य
 कादमेन्द्रियाणि प्राणश्च सूक्ष्मदेहसोपादानमिति व्याख्या
 तारः । गरीरत्वं हि चेतनं प्रति नियमिनाश्वेयत्वं विश्वेयत्वं
 शेषत्वञ्च । भागाद्यानं घटाद्यया वा गरीरप्रित्वादि
 लक्षणञ्च दुष्टं पक्षोगरीरादावतिव्याप्तेः । इह प्रकृत्यादे
 रनुपपन्नानां महदादि न दृश्यान्तर । न हि सृष्टिपण्डादुप-
 लब्धानं घटादिकसर्वान्तरधूपलभ्यते किं त्ववस्थान्तरमेव
 तत्रोपपद्यते तावतेव नामसत्त्वाव्यवहारोदिभेदसिद्धिः । ना-
 न्यथा जेनावनराद्यादिव्यवहारः सिध्येत् । तस्मादेकस्मिन्
 द्रव्ये कारणकार्यं द्वं अवश्यं तेच मिथोभिन्ने द्रव्यत्वभिन्ने
 भवतः । तत्तु घटात्मकं मिथोभिन्नं द्रव्यमिति तात्त्विका
 मव्यक्तं । तत्र अनुपलब्धादुत्पन्नानाञ्चैगुण्यापत्तं च । भेदा
 भेदाज्जनं सांख्याः प्राहुः । तत्र न । विरोधात् तस्माद
 भिन्नमेव कारणाकार्यमिति ॥

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके प्रकृतितत्त्वनिरूपण-

चतुर्थकिरणः ॥ ४ ॥

अथ कालतत्त्वनिरूपणम् ।

त्रैगुण्योशून्यो जडो द्रव्यविशेषः कालः । स हि भूत-
भाविष्यद्वर्त्तमानयुगपच्चिरचिप्रादिव्यवहारस्य सर्गप्रलययोश्च
हेतुः घणादिपराङ्मान्तश्चक्रवत् परिवर्त्तमानो वर्ण्यते ।
तत् सिद्धितुं ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः योऽयं काल-
स्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोद्येष्टामाहुद्येष्टते येन विश्वं निमेषादि-
वर्त्तरान्तो महीयांस्तन्त्वीशानं क्षेमधामत् प्रपद्ये । कालचक्रं
जगच्चक्रमित्यादि श्रुतिः । स्मृतिश्च नित्योभिभूयैषः सदेव
सौम्ये दमग्र आसीदित्यादिषु सर्गात् प्रागाप तस्य रुत्वाव-
गमात् । सर्वत्र कार्योपलम्भाच्च यदुक्तं ।

नसोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासत इति ॥
सर्वनियामकोऽप्ययं परमात्मनानियम्यो भवति । ज्ञः कालः
काल इति श्रवणात् त्वद्येष्टात्वस्मरणाच्च । अतस्तन्नित्यादि
भूतौ नास्य प्रभावः । न यत्र कालो जगतां परः प्रभुः,
कुतोऽनुदेवा जगतां य ईशरि इत्यादिस्मृतः ॥

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके कालतत्त्वनिरूपणः

पञ्चमः किरणः ॥ ५ ॥

अथ कर्म निरूप्यते ।

तच्च क्रिया रूपं कृति साध्यमपि कृतिमदनादि
 सिद्धबीजाङ्कुरादि वदनादि सिद्ध कृत्तं न कर्मा विभा-
 गादिति चेन्न अनादित्वादिति । तत् खल्वशुभं शुभ-
 चेति द्विभेदः । वेदेन निषिद्धं नरकाद्यनिवृत्तिसाधनं ब्राह्मण-
 हननाद्यशुभं, तेन विहितं काम्यादितु शुभं । तत्र स्वर्गा-
 दीवृत्तिसाधनं ज्योतिष्टोमादि काम्यं । अकृते प्रत्यवाय-
 जनकं सन्ध्यापसनाग्नि होत्रादि नित्यं । पुत्रजन्माद्यनु-
 बन्धि जातेष्व्यादि नैमित्तिकं । दूरितक्षयकरं चान्द्राय-
 णादि प्रायश्चित्त मिति शुभं बहुविधं । एषु निषिद्धनिव-
 काम्यञ्च सुमुक्षोर्हेयमेव । मुक्तिं प्रतिबन्धि फलत्वात् ।
 नित्यादिकन्तु चित्तशुद्धिं करत्वात्तनानुष्ठेयमेव । किञ्च
 ज्ञानोदयात् पूर्वं यत् सञ्चितं तत् शुभमशुभञ्च ज्ञानेन
 विनश्यति । ततः परं क्रियमाणं न तेन विद्वान् विलिप्यते
 तथा तद् यथेष्टीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्व-
 पाप्मानः प्रदूयन्त इति ।

यथा पुष्कर पलाश आपोनग्निष्यत एव मेवात्मविदि-
 पापं कर्म न नग्निष्यन्त इति च छान्दोग्यश्रुतिः । अत्र सञ्चित
 क्रियमाणयोः पापयोर्विनाश विज्ञेयानुक्तौ उभे उचै वैष-
 एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति बृहदारण्यक श्रुतिः ।
 अत्र तयोः पाप पुण्ययोस्तौदर्शितौ उभे सञ्चित क्रियमाणे

साधनसाधुनी पुण्यपापे एव विद्वान् तरत्युक्तव्यति सच्चि-
तयोर्विनाशः क्रियमाणयो स्वप्नेष इत्यर्थः । इत्य ज्ञाने
नैव विनिवृत्तकर्ममलस्तेनैव हरिपदं प्राप्यालय सुख-
भाक् तद्वैव निवसति ततः पुन न निवर्त्तते । 'ब्रह्मविदा-
प्रीति परं तमेव विदित्वा अति सुख्यमेति नान्यः पन्था
विद्यते अनायासोऽयुते सर्वान् कामान् नच पुनरावर्त्तते
इतिश्रवणात्" । तच्च ज्ञानं द्विविधं परोक्षमपरोक्षञ्च ।
परोक्षं शब्दं, अपरोक्षन्तु ज्ञादिनी सार समवेत सच्चिद्रूपं,
यच्च भक्तिशब्द शब्दव्यपदेश्यं दृष्टं विज्ञान घनानन्द "घना-
सच्चिदानन्दैकरमे भक्तियोगे स तिष्ठतीति गोपालोप-
निषदि" तत्रपूर्व्यं परं परया परन्तु साक्षाद्ब्रह्म प्रापकं
बोध्यं । केचित्तु महत्तम प्रसङ्गलब्धेन शुद्धभक्तियोगरूपेण
श्रवणकीर्तनादि कर्मणैव चित्तशुद्धिं हरिपदञ्च लभन्ते
इतिदृष्टं "पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां, कथामृतं
श्रवणपुटेषु संभृतं । पुनन्ति ते विषय विदूषिताशयं, ब्र-
जन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिक" मित्यादिषु । तदित्यं तच्च
पञ्चकं विस्तृतं श्रीवैष्णवे चोक्तमेतत् । विष्णोःस्वरूपात् पर-
तोहि तेऽन्ये, रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्रः । तस्यैवतेऽन्ये न
भूते वियुक्ते, रूपेण यत्तद्विजकालसंज्ञं ॥ जनेषु कर्म
स्तिमितात्मनिश्चये रित्यादिना ॥ तदेव मेतत् पञ्चक
विवेकी वर्णित साधन सम्पत्तिमान् विशुद्धः श्रीहरिपदमुप-
लभ्य तत्रैव सर्वदा दिव्यति इति ।

नित्यं निवसतु हृदये चैतन्यात्मासुरारिर्नः ।

निरवद्यो निर्वृतिमान् गजपतिरमुकम्पया यम्य ॥ १ ॥

राधादि-दामीदर-नामविभ्रता,

विप्रेण वेदान्तमयः स्यमन्तकः ।

श्रीराधिकायै विनिवेदितो मया,

तस्याः प्रमोदं सतनोतु सर्वदा ॥ २ ॥

इति श्रीवेदान्तस्यमन्तके कर्मातरुवनिरूपणः

षष्ठः किरणः ।

सम्पूर्णम् ।